

Infrastructuur en Verlichtingscultuur. Het Nederlandse tijdschrift: 'spiegel der Verlichting' 1?

G. J. JOHANNES

Inleiding

'Mijne Landgenooten! waarom zouden wij het ontveinzen? Wij zijn niet meer, wat wij geweest zijn'². In deze woorden van Rhijnvis Feith uit 1790 strijden verbazing, teleurstelling en verontwaardiging om de voorrang. Hoe had het zover kunnen komen? Waar was de tijd gebleven dat, zoals Batavus Droogstoppel het later zou uitdrukken, 'de Bey van Tunis een kolyk [kreeg] als hij het wapperen hoorde van de Nederlandsche vlag'? En waar was de tijd gebleven van de grootse Nederlandse prestaties in kunsten en wetenschappen?

Ook in de cultuurgeschiedenis hebben dergelijke emoties lange tijd de boventoon gevoerd. Nederland werd dikwijls beschreven als een land dat, met name in de periode na het eerste kwart van de achttiende eeuw, in cultureel en wetenschappelijk opzicht zeer snel achteruit holde. De internationale ontwikkelingen van de tweede helft der achttiende eeuw zouden bij de in zichzelf gekeerde Nederlanders niet zijn aangeslagen. De internationale Verlichting was aan Nederland voorbijgegaan—en dat was een schande.

Sinds enige decennia is deze zienswijze niet langer *bon ton*. Het 'vervals'-perspectief van de tijdgenoten wordt meer en meer verlaten. Men tracht nu de eigen aard van de Nederlandse Verlichting te achterhalen, en men probeert die eigen aard op zo neutraal mogelijke toon te beschrijven. Maar de oude emoties laten zich niet zo gemakkelijk verdringen. Een voorbeeld is de manier waarop Simon Schama al in 1981 een synthetisch panorama van de Nederlandse cultuur in de achttiende eeuw schetste. Zijn voornaamste conclusie: 'Encyclopedism without polemic, reform without scepticism — that was the character of the Dutch 'verlichting''³. Het lijkt een neutrale constatering. Minder neutraal is Schama's samenvatting van de inhoud der wetenschappelijk - culturele tijdschriften in Nederland, zoals het *Magazijn voor wetenschap, kunst en smaak...*

which produced snippets of articles suitably vulgarized for a lay readership, along with news and reviews from home and abroad. At the same time, these very miscellaneous offerings studiously avoided anything that could be construed as politically controversial⁴.

Uit de toelichtingen blijkt dat achter Schama's nuchtere analyse in feite de aloude

1 Dit artikel is gebaseerd op onderzoek, verricht in het kader van het NWO-prioriteitsprogramma 'Nederlandse cultuur in Europese context'. Voor commentaar op een eerdere versie dank ik Wijnand Mijnhardt.

2 R. Feith in de voorrede bij zijn editie van *Alle de werken van Jakob Cals*, I (Amsterdam, 1790) ii-iii.

3 S. Schama, 'The Enlightenment in the Netherlands', in: R. Porter en M. Teich, *The Enlightenment in national context* (Cambridge etc., 1981) 70.

4 Schama, 'The Enlightenment', 69.

BMGN, 111 (1996) afl. 2, 149-166

emoties schuilgaan die we al bij Feith zagen. De term 'encyclopédisme' blijkt niet positief bedoeld. Er ligt de gedachte achter: hoe is het mogelijk dat de tijdschriften van dit land, in de zeventiende eeuw nog koploper in wetenschappelijke en culturele ontwikkelingen, in de achttiende eeuw nauwelijks méér blijken te zijn dan een soort van populair-wetenschappelijke knipselbladen? En hoe komt het dat de veelgeroemde Nederlandse tolerantie nu vervallen is tot een slaperige neutraliteit, zonder een spoor van de levendige en radicale debatten die we uit de Verlichting elders kennen? Het karakter van de Nederlandse Verlichting — zo kunnen we Schama's conclusie met enige kwade wil parafraseren — is zodanig, dat er van Verlichting in eigenlijke zin nauwelijks sprake is.

Met zijn opmerkingen over het weinig radicale karakter van de Verlichting sluit Schama overigens aan bij het werk van sommige Nederlandse collega's. Zo komt de Nederlandse Verlichting uit verschillende studies van W. W. Mijnhardt naar voren als eclectisch, pragmatisch en gematigd van aard⁵. Maar de conclusies van Mijnhardt vertonen een tendens in een geheel andere richting dan die van Schama. De achterliggende gedachte is hier veeleer dat Nederland wel degelijk een partijtje meebliis in het internationale orkest. Weliswaar was Nederland inderdaad steeds meer afwezig in de 'top' van de Verlichting, wanneer het gaat om baanbrekende wetenschappelijke ontdekkingen, meeslepende culturele prestaties of radicaal-vernieuwende debatten. Dit neemt echter niet weg dat Nederland juist aan de 'basis' — de Verlichting gezien als beweging in bredere zin — volop participeerde in de Europese ontwikkelingen. De Nederlanders waren niet in zichzelf gekeerd maar volgden met aandacht en gretigheid de ontwikkelingen in andere landen. En ook in Nederland ontwikkelde zich, met name via genootschappen en tijdschriften, het forum van de verlichte publieke opinie, als uitgangspunt voor politieke en maatschappelijke hervormingen⁶. Het overwegend gematigd-encyclopedische karakter van de Nederlandse cultuur duidt in deze optiek niet op een soort van 'gebrek aan Verlichting', maar op de aanwezigheid van een eigen, nationale variant van de internationale Verlichtingsbeweging.

Verder doorredenerend in deze lijn hebben verschillende auteurs de afgelopen jaren kritiek geleverd op de gedachte dat de Nederlandse Verlichting in hoofdlijnen een gematigd karakter droeg. Zo heeft N. C. F. van Sas bij herhaling gewezen op de radicale politieke debatten uit de patriottentijd, als uiting van een — zijns inziens structurele, zij het door de latere politieke ontwikkelingen tijdelijk onderdrukte — omslag in de pers- en politieke cultuur⁷. A. J. Hanou schuift de vrijmetselaars en Kantianen uit de kring rond Kinker naar voren als evidente vertegenwoordigers van

5 W. W. Mijnhardt, bijvoorbeeld 'Veertig jaar cultuurbevordering: Teylers Stichting 1778-1815', in: *Teyler' 1778-1978* (Haarlem-Antwerpen, 1978) 58-111 en 'De Nederlandse verlichting' in: F. Grijzenhout, e. a., ed., *Voor vaderland en vryheid. De revolutie van de patriotten* (Amsterdam, 1987) 53-79.

6 W. W. Mijnhardt, *Tot heil van 't menschdom. Culturele genootschappen in Nederland 1750-1815* (Amsterdam, 1988) en *Over de consumptie van cultuur* (Oratie UU, Utrecht, 1992).

7 N. C. F. van Sas, met name 'Drukpers, politisering en openbaarheid van bestuur in de patriottentijd. Enkele kanttekeningen', in: S. Th. M. van der Zee, e. a., ed., *1787. De Nederlandse revolutie* (Amsterdam, 1988) 174-184 en 'Opiniepers en politieke cultuur', in: F. Grijzenhout, e. a., ed., *Voor vaderland en vryheid. De revolutie van de patriotten* (Amsterdam, 1987) 97-130.

een meer radicale Verlichtingscultuur⁸. En M. C. Jacob wijst eveneens op allerlei verschijnselen die het beeld van een bij uitstek gematigde Verlichtingscultuur in Nederland doorbreken⁹.

Opvallend is dat ook bij de zojuist genoemde auteurs een zekere emotionaliteit lijkt mee te spelen. Zo geven ze zich soms veel moeite om aan te tonen dat bepaalde verschijnselen in Nederland zich niet later voordeden dan elders, maar juist als 'voorlopers' van latere ontwikkelingen in het buitenland moeten worden gezien. Ze verdedigen hun ideeën over de aanwezigheid van een meer radicale Verlichtingscultuur in Nederland dikwijls met enige hartstocht. Dit doet vermoeden dat ze het in feite eens zijn met Schama's suggestie; kennelijk is een gematigd, neutraal encyclopédisme een allesbehalve begerenswaardige karaktertrek voor de Nederlandse Verlichting.

Intussen blijft de toeschouwer in verwarring achter. Was de Nederlandse cultuur in de achttiende eeuw in zichzelf gekeerd of internationaal georiënteerd? Gematigd of radicaal? Voorlijk of achterop geraakt? Naar mijn idee is het niet zinvol om op dit punt knopen definitief te willen doorhakken. In dit artikel houd ik dan ook een pleidooi voor een benadering die ervan uitgaat dat de Nederlandse Verlichtingscultuur sterk tegenstrijdige tendensen herbergde en op paradoxale wijze met elkaar verbond. Een van de oorzaken hiervan zoek ik in de eigenaardige interactie tussen de ontwikkeling van de culturele ideeën enerzijds, en die van de culturele infrastructuur anderzijds. Een voorbeeld van deze interactie tussen ideeën en infrastructuur wordt gevormd door de contemporaine tijdschriftenmarkt. Gegevens hierover ontleen ik aan een verkennend onderzoek naar de Nederlandse tijdschriften in de periode 1770-1830¹⁰.

Het tijdschrift als Verlichtingsmedium

In het Verlichtingsonderzoek van de laatste decennia staat het tijdschrift, als 'uitvinding van het tijdperk der Verlichting' 11, volop in de belangstelling. Die belangstelling is tweeledig. Vanouds ziet men in het tijdschrift een bron van historische informatie, een medium dat een fraaie *Gesamtüberblick über die Aufklärung* kan geven¹². Maar tegenwoordig krijgt ook een ander aspect van het tijdschrift ruime belangstelling. Het Verlichtingstijdschrift vormt in de optiek van huidige onderzoekers niet alleen een weergave van reeds aanwezige ideeën en ontwikkelingen. Het kon die ideeën en

8 A. J. Hanou, bijvoorbeeld *Sluiers van Isis. Johannes Kinker als voorvechter van de Verlichting in de vrijmetselarij en andere Nederlandse genootschappen, 1790-1845* (Deventer, 1988) 52-65; en 'De literator als politiek commentator. Het geval: JANUS (1787)', *Spektator*, XIX (1990) 35-72.

9 M. C. Jacob, 'The mental landscape of the public sphere. A European perspective'. *Eighteenth-century studies*, XXVIII (1994) 95-113 en 'Radicalism in the Dutch Enlightenment', in: M. C. Jacob en W. W. Mijnhardt, ed., *The Dutch republic in the eighteenth century. Decline, enlightenment and revolution* (Ithaca-Londen, 1992) 224-240.

10 In boekvorm gepubliceerd als: G. J. Johannes, *De barometer van de smaak. Tijdschriften in Nederland 1770-1830* (Den Haag, 1995).

11 J. Kirchner, *Das Deutsche Zeitschriftwesen. Seine Geschichte und seine Probleme*, I (2e herz. uitg.; Wiesbaden, 1958).

12 J. Sgard, 'Journale und Journalisten im Zeitalter der Aufklärung', in: H. U. Gumbrecht, e. a., *Sozialgeschichte der Aufklärung in Frankreich*, II (Wenen, 1981) 3.

ontwikkelingen ook zelf stimuleren¹³. Het was niet alleen passief een 'spiegel', maar kon ook actief fungeren als drijvende kracht, als 'motor'.

De rol van de tijdschriften is enigszins vergelijkbaar met die van een andere recentelijk herontdekte pijler van de Verlichtingscultuur: het genootschap. Genootschap en tijdschrift vormden niet slechts een verzamelpunt voor bestaande ideeën, maar fungeerden ook als forum waarop de Verlichtingscultuur gestalte kon krijgen. Als zodanig waren de tijdschriften mede een drijvende kracht achter de ontwikkeling van een kritische publieke opinie. In eerste instantie nog voornamelijk beperkt tot het terrein van wetenschap en kunst, maar in tweede instantie zich steeds verder uitbreidend naar maatschappelijke, en uiteindelijk ook politieke kwesties¹⁴.

Die functie als motor, zo luidt de gangbare redenering, vervulde het tijdschrift op velerlei manieren. Als wetenschappelijk tijdschrift stimuleerde het een snelle en actuele communicatie tussen geleerden op verschillende plaatsen. Bovendien werkte het niet alleen kwaliteitsverhogend op de discussies in de bestaande vakgebieden, maar bevorderde het ook de ontwikkeling van steeds verder gespecialiseerde vakdisciplines. Als tijdschrift voor een algemeen publiek — in de vorm van spectator, satirisch tijdschrift of algemeen cultureel tijdschrift — verschaftte het informatie, opinie of amusement voor de lezende burger. In die zin droeg het bij aan de algemene reflectie op de eigen tijd en samenleving, het ontwikkelen van nationale identiteiten en de politieke meningsvorming. Als *special interest-blad* voor specifieke maatschappelijke groeperingen of specifieke interessesferen binnen het algemeen publiek, bevorderde het een uitbreiding van de leesgewoonte naar nieuwe groepen in de samenleving en creëerde het een bredere basis voor gewenste hervormingen.

Met name in de laatste decennia van de achttiende eeuw, zo luidt de conclusie uit buitenlands onderzoek, brak het tijdschrift definitief door. Een explosieve groei enerzijds, een drastische toename van de differentiatie en specialisatie anderzijds¹⁵.

Bij verschillende Nederlandse auteurs vinden we de suggestie dat de zojuist genoemde verschijnselen — een explosieve toename en differentiatie van het aanbod aan tijdschriften — zich in de laatste decennia van de achttiende eeuw ook in Nederland voordeden¹⁶. Maar in feite ontbreken de onderzoeksgegevens voor dergelijke synthetische conclusies vrijwel volledig. Wel is erde afgelopen jaren veel bewonderenswaardig spuurwerk verricht¹⁷. Dit heeft tal van verspreide gegevens opgeleverd over de levensloop van individuele tijdschriftauteurs en de 'biografie' van afzonderlijke tijdschriften. Er is een aantal *check-lists* opgesteld met titels van bepaalde typen

13 Bijvoorbeeld P. Raabe, 'Die Zeitschrift als Medium der Aufklärung', *Wolfenbütteler Studien zur Aufklärung*, I (1974) 99-136.

14 Zie bijvoorbeeld H. E. Bödeker, 'Journals and public opinion. The politicization of the German enlightenment in the second half of the eighteenth century', in: E. Hellmuth, ed., *The transformation of political culture. England and Germany in the late eighteenth century* (Oxford, 1990) 423-445.

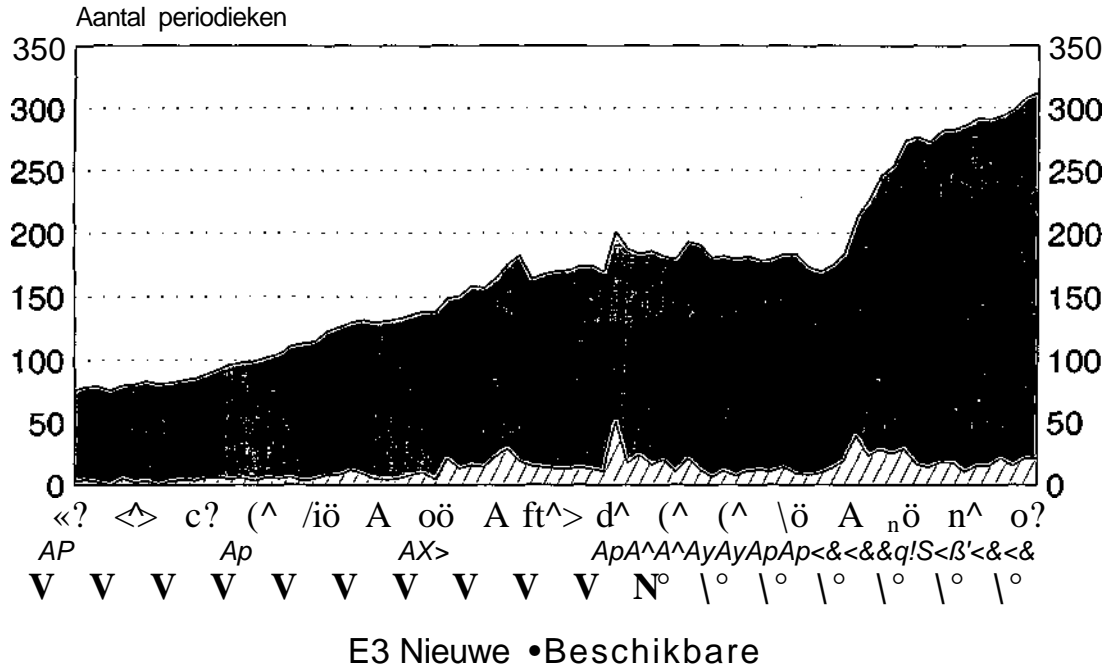
15 Bödeker, 'Journals and public opinion', 427; Sgard, 'Journale und Journalisten'.

16 Mijnhardt, *Over de consumptie van cultuur*; J. Stouten, 'Verlichting in afleveringen: over tijdschriften in de achttiende eeuw', in: M. Spies, ed., *Historische letterkunde. Facetten van vakbeoefening* (Groningen, 1984) 118.

17 Zie voor literatuuropgave onder meer Johannes, *De barometer van de smaak*, noot 9 t/m 12 bij hoofdstuk I.

Nieuwe versus beschikbare periodieken

1750 - 1830

Grafiek 1

tijdschriften. En er zijn enkele studies verricht naar afzonderlijke genres; te denken valt bijvoorbeeld aan die van P. J. Buijsters over de spectator en die van M. Rietveld-van Wingerden over het jeugdtijdschrift¹⁸. Maar een complete tijdschriftbibliografie ontbreekt en pogingen tot systematische vergelijking van de Nederlandse situatie met die in het buitenland zijn nog nauwelijks gedaan.

Bij de hier beschreven terreinverkenning heb ik me daarom beperkt tot twee bronnen. De eerste is het bestand aan (noord-)Nederlandse periodiektitels in de centrale catalogus der Koninklijke Bibliotheek. Het bevat titels van zo'n 1200 verschillende periodieken voor het tijdvak vanaf het ontstaan van het periodiek tot 1830. Het pretendeert volstrekt geen bibliografische volledigheid, maar het kan een eerste indicatie vormen voor de globale omvang van de periodiekenmarkt in deze periode, en van de richting der veranderingen daarbinnen¹⁹. De tweede bron bestond uit een inhoudsanalyse van voorwoorden en/of 'voortgangsberichten' in enkele honderden periodieken. De bestudeerde periode omvat in principe de jaren 1770-1830, maar tijdens het onderzoek kwamen ook veel gegevens over de eerdere periode boven water.

Groei

Wat zeggen de gegevens uit deze beide bronnen nu over de ontwikkeling van het Nederlandse tijdschrift in vergelijking met het buitenland? Ik zie allereerst de hypothese dat er ook in Nederland aan het einde van de achttiende eeuw een explosieve groei van de aantallen tijdschriften zou hebben plaatsgevonden.

Grafiek 1 geeft voor het eerder genoemde bestand van ruim 1200 periodiektitels²⁰ de ontwikkeling van het aantal beschikbare titels per jaar weer. De onderste lijn geeft het aantal nieuwe titels per jaar, de bovenste het gecumuleerde totaal van de per jaar beschikbare titels. Inderdaad valt een forse groei waar te nemen. Wat echter opvalt, is dat de meest spectaculaire groei niet plaatsvindt in de laatste decennia van de achttiende eeuw, maar pas na het einde van het Franse bewind. Bovendien lijkt het erop dat het hier gaat om 'uitgestelde vraag' en om een soort van inhaalmanoeuvre na een stabilisering en daling in de Franse tijd. Na korte tijd is de groei weer op het oude, gestage maar weinig 'explosieve', niveau. Wel zijn er enige externe aanwijzingen dat juist na de onderzochte periode inderdaad een meer onstuimige groei van de tijdschriftenmarkt optrad, onder andere veroorzaakt door de opkomst van het geïllustreerde tijdschrift.

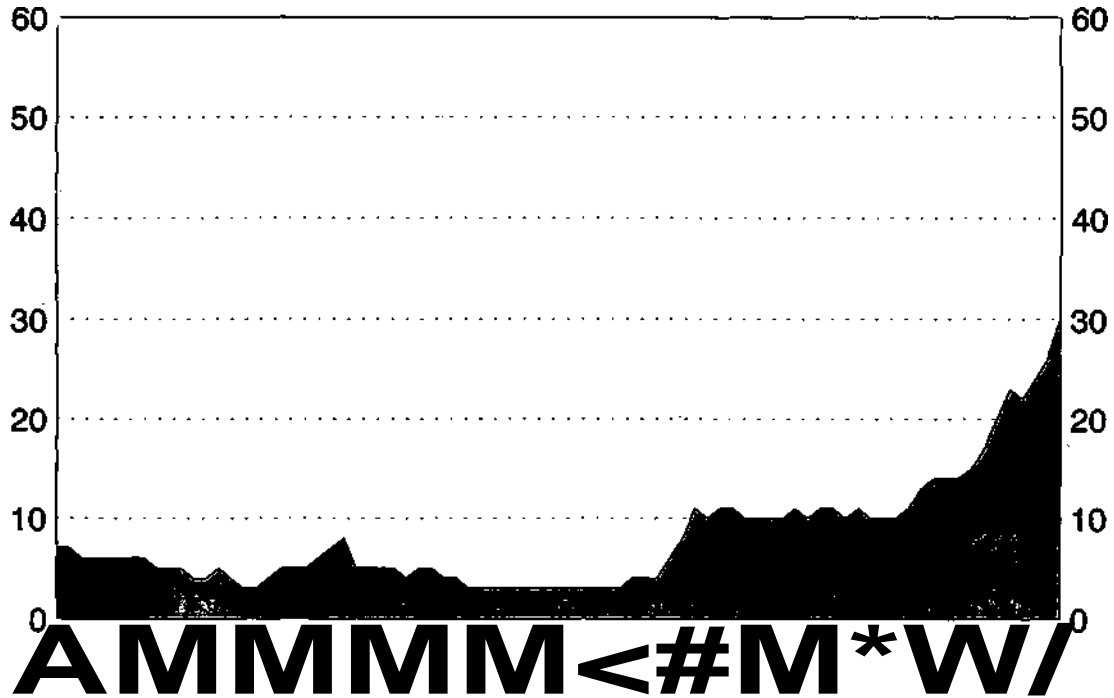
Bij deze grafiek moet overigens ter dege worden bedacht dat het hier niet gaat om titels van tijdschriften, in de moderne zin van het woord, maar om titels van

18 Zie P. J. Buijsters, *Spectatoriale geschriften* (Utrecht, 1991) met het daarin gepubliceerde titeloverzicht; en M. Rietveld-van Wingerden, *Voor de lieve kleinen. Het jeugdtijdschrift in Nederland 1757-1942* (Den Haag, 1992) in samenhang met het bibliografische overzicht *Jeugdtijdschriften in Nederland en Vlaanderen 1757-1942* (Uiden, 1995).

19 Zie voor een evaluatie van de beperkingen van deze bron *De barometer van de smaak*, 23-25.

20 In feite omvatte het aangeleverde bestand een kleine 1500 titels. In het kader van dit onderzoek zijn echter naamsvarianten niet als aparte periodieken beschouwd. De *Vaderlandsche letteroefeningen* kwam bijvoorbeeld onder acht verschillende namen in het oorspronkelijke bestand voor; hier figureert het als één tijdschrift.

Vaktijdschriften 1750 - 1830

a
a
K
sc
a
f

Grafiek 2

periodieken. De Nederlandse bibliografische traditie hanteert voor de achttiende eeuw een zeer ruime opvatting van het begrip 'periodiek', aansluitend bij het contemporaine spraakgebruik. In het bestand bevinden zich dan ook sterk verschillende soorten publikaties. Ik zou ze in een zevental categorieën willen indelen. De eerste vijf daarvan behelzen periodieken 'in achttiende-eeuwse zin', die we nu veelal niet meer zien als 'tijdschriften': 1 almanakken en jaarboeken; 2 naamlijsten; 3 overheidspublicaties (reeksen met verordeningen, besluiten etc); 4 kranten (vaker dan eenmaal per week verschijnend); 5 genootschapsreeksen.

Wanneer we nu, zoals in de huidige onderzoeksliteratuur vaak gebeurt, de definitie van het 'tijdschrift' beperken tot een periodiek dat vaker dan eenmaal per jaar, maar niet vaker dan eenmaal per week verschijnt²¹, dan betekent dit globaal het wegvallen van de zojuist genoemde categorieën. De overblijvende periodieken, de tijdschriften 'in eigenlijke zin', verdeel ik in: 6 professionele en wetenschappelijke vaktijdschriften en 7 tijdschriften voor een algemeen publiek. Deze twee categorieën tijdschriften 'in eigenlijke zin' vormen slechts 46% van het totaal aantal periodieken in het bestand. De groei van beide categorieën is weergegeven in grafiek 2 en 3.

J. Kirchners tijdschriftbibliografie voor het Duitse taalgebied is qua opnamecriteria en periode het beste te vergelijken met de hier gehanteerde CC-getallen. Hij geeft een aantal van ruim 6600 tijdschriften tot 1830, waarbij hij het begrip 'tijdschrift' in een tamelijk beperkte zin opvat. Zelfs als we ervan uitgaan dat de CC-gegevens zeer deficiënt zijn, dan lijkt het toch niet onredelijk te veronderstellen dat de tijdschriftenmarkt in het Duitse taalgebied vele malen groter was dan die in Nederland. Franse en Engelse gegevens zijn minder goed vergelijkbaar, maar geven voldoende aanwijzingen voor de stelling dat iets dergelijks—zij het waarschijnlijk in minder extreme mate—ook hier geldt.

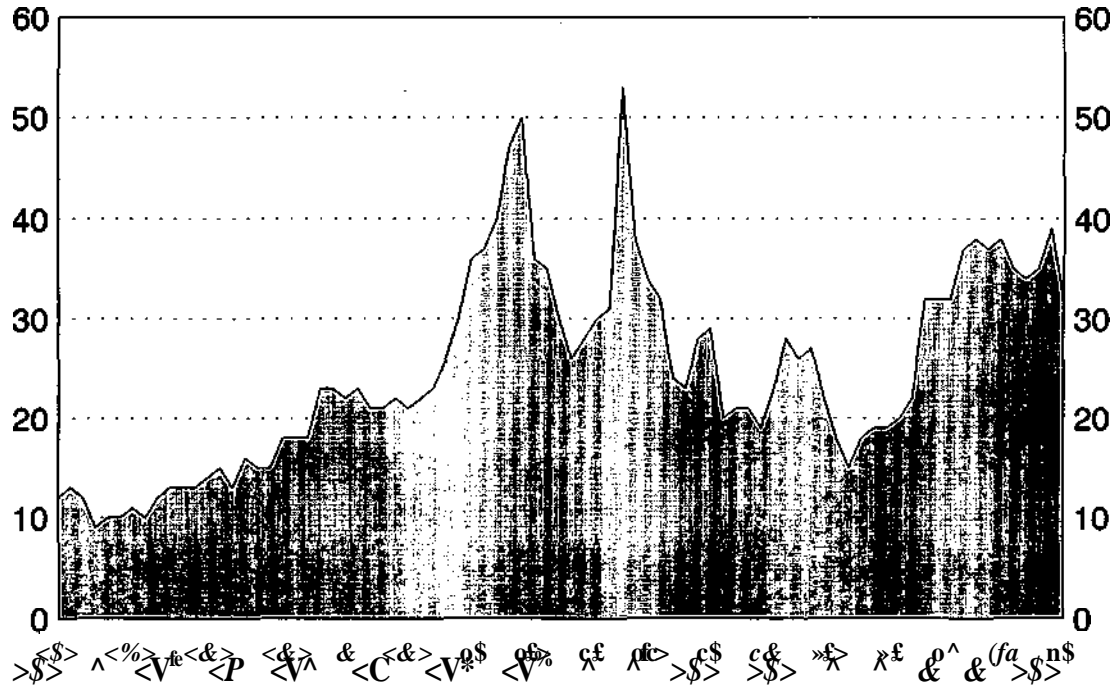
De indruk van een kleine tijdschriftenmarkt in Nederland wordt nog versterkt door een ander gegeven. De 'tijdschriften-in-eigenlijke-zin' vormen weliswaar zo'n 45% van het totale aantal 'periodieken', maar daarbij gaat het om het totale aantal ooit verschenen titels in deze periode. Een nadere analyse laat zien dat de 'tijdschriften' in een willekeurig jaar van deze periode gemiddeld niet meer dan 20% van het aantal beschikbare 'periodieken' uitmaakten²². Hieruit blijkt al dat de tijdschriften in de meer beperkte zin van het woord een relatief korte levensduur hadden; het 'geboortenoverschot' was in deze categorie geringer dan in andere categorieën periodieken. Uit de CC-gegevens blijkt dan ook dat in de periode 1770-1830 zo'n 32% van de professionele of wetenschappelijke vaktijdschriften, en zo'n 40% van de tijdschriften voor een algemeen publiek, korter dan een jaar bestond. Nog eens 32%, resp. 36% sneuvelde na 2 tot 5 jaar. Een zeer groot gedeelte van de tijdschriften bestond dus uit publikaties die een belangrijke functie van het tijdschrift niet of nauwelijks konden vervullen: een

21 Zie bijvoorbeeld de begripsomschrijvingen van Rietveld-van Wingerden, *Voor de lieve kleinen*, 16; en M. Mathijssen, inleiding bij 'Bibliografie literaire tijdschriften', I, in: M. Mathijssen en E. Wiskerke, 'Bibliografie literaire tijdschriften', *De negentiende eeuw* (1977) 14.

22 Een uitgebreide opgave van de hier besproken cijfers in Johannes, *De barometer van de smaak*, hoofdstuk 2.

Tijdschriften algemeen publiek 1750 - 1830

s
o
p
a
d
K
s.
k
0
0
t
u
r
n
i
t

Grafiek 3

continu forum te vormen voor de uitwisseling van informatie en opinies over een langere periode.

Tezamen genomen suggereren deze gegevens dat de Nederlandse tijdschriftenmarkt nog tot ver na 1800 vrij klein en overzichtelijk was. Het totaal aan tijdschriften die er al een paar jaar waren en er nog een paar jaar zouden zijn, beliep in een willekeurig jaar nooit meer dan enkele tientallen.

Differentiatie en specialisatie

Een analyse van de andere kant der vermeende 'explosie' — de mate van differentiëring en specialisering — versterkt deze impressies. Bestaande *checklists* geven vaak een indruk van grote differentiatie. En inderdaad vinden we al vanaf het midden der achttiende eeuw telkens weer aanzetten tot specialisering: vakbladen op het terrein van geneeskunde, natuurkunde of theologie; speciale bladen voor kinderen, vrouwen, muziek- of literatuurlijfhebbers, enzovoort. Opvallend is echter het strijdvaardig optimisme in de openingswoorden van dergelijke tijdschriften. Soms start men al met de vermelding dat men eigenlijk beter zou moeten weten, gezien eerdere ervaringen. Een nadere beschouwing leert dan ook dat een werkelijk levensvatbare specialisering en differentiëring pas in de jaren 1820 gestalte begint te krijgen. De eerste min of meer succesvolle, langere tijd verschijnende bladen op het gebied van de natuurwetenschappen en de geneeskunde verschijnen bijvoorbeeld in deze jaren. Maar ook dan nog is op vele voorde hand liggende terreinen (bijvoorbeeld jeugd, muziek, toneel, literatuur, maar ook landbouw) geen permanent tijdschriftforum gecreëerd.

De keerzijde van dit verschijnsel is dat de meest stabiele, langlopende tijdschriften in de onderzochte periode vaak tevens de meest algemene zijn. Het zijn algemeen-culturele tijdschriften van hettype *Vaderlandsche letteroefeningen*, *Algemeen Magazijn van wetenschap, kunst en smaak*, of *Algemeen letterlievend maandschrift*. Het is opvallend hoe hardnekkig, niet alleen in deze bladen maar ook in de meer gespecialiseerde, tendensen aanwezig blijven in de richting van wat ik zou willen noemen het 'totale tijdschrift': het tijdschrift dat alles biedt voor iedereen²³. Regelmatig zien we het fenomeen dat meer gespecialiseerde bladen al na korte tijd hun formule verruimen. Ook dit wijst op een kleine markt. Men ziet zich gedwongen (en dit gewoonlijk niet uit een oogpunt van winstmaximalisatie, maar om simpelweg te overleven) op een zo ruim mogelijke doelgroep te mikken. Deze doelgroep moet bovendien worden voorzien van een zo breed mogelijk pakket aan informatie, opinie en amusement. Zoals een recensent van het spoedig gesneuvelde *Tijdschrift voor wijsbegeerte* nog in 1829 ironisch kan opmerken, was een zo gespecialiseerd blad in de Nederlandse situatie al bij voorbaat ten dode opgeschreven:

Neen, hooren wij dezen en genen zeggen, —, maakte die Redactie er nu nog maar eens een Versje bij [...] maar zoo enkele Wijsbegeerte, zonder Rijmpjes of Raadseltjes opgedischt — foei! wie kan dat slikken²⁴?

23 Zie voor een nadere analyse *ibidem*, hoofdstukken 6 en 7.

24 *Argus* (1829) 319.

Grenzen aan de groei: abonnees en auteurs

Nu is het beeld van een kleine Nederlandse markt voor tijdschriften op zichzelf bepaald niet verrassend. Een belangrijke oorzaak van dit verschijnsel ligt bovendien voor de hand. Het Nederlandse taalgebied is nu eenmaal veel minder omvangrijk dan het Duitse, Engelse of Franse. Maar zowel voor de tijdgenoten als voor latere onderzoekers is het vaak uiterst lastig gebleken zich de consequenties hiervan ten volle te realiseren. Enkele van die consequenties wil ik hier noemen.

Abonnees

De overstap van het Latijn, als internationale geleerdentaal, naar de volkstaal betekende in principe een drastische verruiming van het potentiële publiek voor wetenschappelijke en culturele produkten. Ook al was het Nederlandse taalgebied klein, de Nederlandse tijdschriftproducent had in eerste instantie nog volop van deze ontwikkeling kunnen profiteren. Hij deed dit door rechtstreeks te produceren voor de markt in de grotere taalgebieden (met name het Franse). Daarbij kon hij bovendien profiteren van het feit dat censuurmaatregelen in Frankrijk de uitgave van Franstalige publikaties in Nederland sterk bevorderden. Nederlandse tijdschriftuitgevers wisten daardoor een onevenredig groot aandeel in de zich ontwikkelende, internationale tijdschriftenmarkt te veroveren. Door externe, moeilijk vanuit Nederland te beïnvloeden oorzaken begon echter rond 1750 de markt voor in Nederland gedrukte Franstalige tijdschriften weg te vallen.

Het voortschrijden van de Verlichtingsbeweging in Frankrijk, en de daarmee gepaard gaande groei van het aantal tijdschriften, ging dus gepaard met een sterke inkrimping van de afzetmarkt voor in Nederland geproduceerde tijdschriften. De Nederlandse tijdschriftproducent werd nu teruggeworpen op de realiteit van de markt in een klein taalgebied. Hij opereerde niet meer vanuit een *magasin de l'univers*.²⁵ De relatieve voorsprong in de produktie van grote, internationale tijdschriften ontpopte zich nu als een achterstand in de exploratie en exploitatie van de eigen, Nederlandstalige tijdschriftenmarkt. Tevens bleek nu dat die Nederlandse functie van produktie- en distributiecentrum voor buitenlandse culturele en wetenschappelijke produkten niet automatisch een volledige integratie van die produkten in de eigen, nationale ontwikkeling van wetenschap en cultuur hadden betekend.

In de periode 1770-1830 ebt de verbazing hierover slechts langzaam weg. Met bezorgdheid wendt men de blik naar het buitenland, waar men de aanwezigheid signaleert van een veelheid aan bladen die qua omvang, kwaliteit en/of specialisatiegraad veruit superieur zijn aan de Nederlandse. De vergelijking leidt keer op keer tot uitroepen als: 'En wat hebben wij nu doch van dien aart? Prullarie!'²⁶.

Enerzijds gaf deze discrepantie tussen de binnenlandse en de buitenlandse tijdschrift-

25 Zie voor de situatie in de eerste helft van de achttiende eeuw bijvoorbeeld de bijdragen in de bundel: C. Berkvens-Stevelinck, e. a., éd., *Le magasin de l'univers. The Dutch republic as the centre of the European book trade* (Leiden, 1992).

26 J. A. de Chalmot, gee. in: F. J. Hochstenbach en C. B. F. Singeling, 'Heinemeyers onvoltooid. Een onuitgegeven lexicon over de achttiende eeuw', *Documentatieblad 18e eeuw*, XX (1988) 37.

tenmarkt impulsen aan het contemporaine vervalsdenken. De Nederlandse tijdschriftenmarkt vormde een aanleiding te meer voor de uitroep 'wij zijn niet meer wat wij geweest zijn!'. Maar al te vaak weet men allerlei gebreken van tijdschriften aan het veronderstelde moreel verval, of aan een gebrek aan 'Verlichting' in wetenschappelijk of cultureel opzicht.

De redacteur van een tijdschrift moest telkens weer geërgerd constateren dat zijn landgenoten onvoldoende bereid of in staat waren te fungeren als 'mede-helper', als 'ondersteuner' bij het realiseren van de verlichte doelstellingen. Te weinig mensen namen een abonnement, en dit strekte tot 'schande der natie'. Het lijkt erop dat men, wanneer men dergelijke verwijten naar voren bracht, zich vaak niet realiseerde dat de kleinschaligheid van de Nederlandstalige markt een externe factor was, die op zichzelf niets met moraliteit, goede wil of Verlichting te maken had.

De relatieve mate van belangstelling, leesvaardigheid, ontwikkeling, 'Verlichting' etc, kan in Nederland even groot (of zelfs aanzienlijk groter) zijn geweest dan elders, zonder dat de absolute aantallen abonnees voldoende waren voor levensvatbare exploitatie van bepaalde typen tijdschriften. Buitenlands onderzoek wijst erop dat een oplage van zo'n 500 exemplaren het minimum was voor commercieel aanvaardbare exploitatie, terwijl bij een oplage van rond de 1000 exemplaren al kan worden gesproken van een gemiddeld, goed florerend tijdschrift²⁷. Waarschijnlijk waren Nederlandse uitgevers al veel eerder tevreden. Maar hoe dit ook zij: een verschil van slechts enkele honderden exemplaren kon de doorslag geven wanneer het ging om overleven dan wel ten ondergaan. Ook wanneer de relatieve mate van belangstelling, leesvaardigheid etc, in Nederland aanzienlijk groter was dan in het Duitse taalgebied, zouden allerlei bladen die daar een oplage van 1000 exemplaren haalden, in Nederland dus in theorie geen of^eimg bestaansmogelijkheid hebben. _____

De simpele redenering: 'Een tienmaal zo klein taalgebied vormt nu eenmaal in principe een tienmaal zo kleine afzetmarkt voor tijdschriften', werd zo nu en dan wel gehoord, maar bleef in de sombere vervalsretoriek vaak onderbelicht. Nog minder voor de hand lag kennelijk een gevolgtrekking die hiermee samenhangt en die van essentieel belang is. In een kleiner taalgebied bereikt men niet alleen sneller de grenzen aan het aantal tijdschriften, maar ook die aan de mate van differentiëring en specialisering. Grof gezegd: als er maar een handvol tijdschriften is, valt er weinig te differentiëren. Hoe gespecialiseerder het tijdschrift, hoe kleiner de potentiële doelgroep. Ook in dit opzicht wordt het plafond in een klein taalgebied eerder bereikt.

Auteurs

Maar de kleinschaligheid van het taalgebied oefende ook op een meer indirecte wijze invloed uit op de aard en de inhoud van de tijdschriften. Voor de continue exploitatie

27 Bijvoorbeeld S. J. Schmidt, *Die Selbstorganisation des Sozialsystems Literatur im 18. Jahrhundert* (Frankfurt am Main, 1989) 327; J. Sgard, 'Les souscripteurs du *Journal étranger*', in: H. Bots, ed., *La diffusion et la lecture des journaux de langue Française sous l'Ancien Régime* (Amsterdam-Maarssen, 1988) 89-100. J. Sgard maakt voor Frankrijk tot 1789 een verdeling met als kerngebieden: kleine oplagen (250-500), gemiddelde (1000 tot 2000) en grote (5000 tot 20.000). Hij rekent hierbij echter de kranten mee.

van een tijdschrift zijn niet alleen abonnees nodig, maar ook auteurs. En aan die auteurs kan men slechts met goed fatsoen eisen stellen wanneer men ze betaalt. Ook hier doen de beperkingen van een kleine markt zich gelden. In Nederland verloopt het professionaliseringsproces in de tijdschriftenwereld zeer traag. Er zijn in de onderzochte periode nauwelijks tijdschriften die een zo hoge oplage hebben dat ze voor langere tijd een enigszins professionele betaling kunnen bieden. Sommige auteurs hadden enige tijd veel succes met een *spectator* of satirisch tijdschrift. Maar meestal gebeurde dit toch op een *hit-and-run-basis*; in Nederland zijn de roemruchte en veelgemaakte 'broodschrijvers' waarschijnlijk heel wat kleiner in getal dan hun reputatie zou doen vermoeden. Bovendien zijn ze tot diep in de negentiende eeuw eerder te beschouwen als brotagenswaardige scharrelaars dan als geslaagde professionals. Een enkel stabiel en groot tijdschrift als de *Vaderlandsche letteroefeningen* had een full-time redacteur die ervan kon leven. Maar ook deze redacteur kon bijdragen van anderen niet of nauwelijks honoreren.

Nog lange tijd trachten tijdschriften zich daarom te legitimeren als een gezamenlijke onderneming voor en door al te betrokkenen. Van de lezer wordt niet alleen 'ondersteuning' verwacht in de vorm van een abonnement. Hij dient niet slechts te fungeren als donateur van een menslievende onderneming. Hij moet zijn betrokkenheid ook op een meer inhoudelijk niveau tonen: als 'mede-helper' zou hij in principe belangeloos bijdragen moeten leveren in de vorm van artikelen. Ook zo bezien valt de geringe specialisatiegraad en de overheersende nadruk op de algemeen-culturele elementen in het tijdschrift te begrijpen. Men biedt voor elk wat wils—niet alleen om een zo breed mogelijke groep abonnees aan zich te binden, maar ook om een zo ruim mogelijke groep belangeloze auteurs de kans te geven tot actieve participatie.

Dit streven naar actieve participatie van allen strookt volledig met de ideologie van de Verlichting in brede zin. Maar de keuze voor dit principe was in Nederland lang niet altijd vrijwillig. Participatie was meestal ook nodig, simpelweg voor het overleven van het tijdschrift. Dat de belangeloos ingezonden bijdragen dikwijls niet van het oorspronkelijk beoogde type of het aanvankelijk gewenste niveau waren, moest men dan maar voor lief nemen²⁸.

Het ontbreken van ruime mogelijkheden voor professionalisering was overigens in zekere zin tragisch, omdat het tijdschrift juist in Nederland in dit opzicht een belangrijke functie had kunnen vervullen. Juist de al vroeg 'verlicht'-burgerlijke trekjes van de Nederlandse samenleving hadden immers geleid tot het ontbreken van een cultureel-wetenschappelijke hoftraditie met mecenenaten op grote schaal. Daarom hadden auteurs op velerlei terrein de inkomsten in de vorm van tijdschriftonoraria extra goed kunnen gebruiken.

In een klein land wordt het plafond — zowel qua aantal potentiële abonnees als qua aantal potentiële auteurs — eerder bereikt. Dit heeft niet slechts gevolgen voor de oplage, omvang en uitvoering van de tijdschriften, maar ook voor het inhoudelijke niveau en voor de mogelijkheden tot specialisering of differentiëring. Dergelijke

28 Zie hierover Johannes, *De barometer van de smaak*, hoofdstuk 9.

redeneringen horen we maar zelden van contemporaine betrokkenen. Wanneer men constateert dat er in Nederland op een bepaald moment geen goed geneeskundig tijdschrift is, geen muziektijdschrift, of geen tijdschrift voor vrouwen, dan luidt de conclusie steevast dat dit een schande voor de natie betekent. Men wijt de afwezigheid van de bladen in kwestie niet aan het simpele feit dat de specifieke doelgroep zoveel kleiner is dan in de grotere taalgebieden, maar men zoekt de oorzaken veeleer in een gebrek aan belangstelling voor het onderwerp, aan ontwikkeling of aan 'Verlichting' in Nederland.

Die belangstelling, ontwikkeling of 'Verlichting' probeert men dan ook met alle middelen te bevorderen. En daarmee openbaart zich een ander aspect van het buitenlandse voorbeeld. Ook voor vele tijdgenoten was het duidelijk dat het tijdschrift niet alleen een spiegel van zijn tijd is, maar ook een motor achter nieuwe ontwikkelingen kan zijn.

Het buitenlandse voorbeeld liet zien hoe tijdschriften actuele informatie konden verspreiden, discussies entameren en hervormingen stimuleren of begeleiden. Nieuwe tijdschriften zouden dus een actieve kracht kunnen vormen, juist ter bestrijding van de vervalsverschijnselen zoals gemanifesteerd door de bestaande bladen. Talloos zijn dan ook reeds vroeg in de tweede helft van de achttiende eeuw de pogingen tot differentiëring: vakbladen op velerlei gebied, tijdschriften voor vrouwen, kinderen en andere specifieke doelgroepen, tijdschriften die zich richten op maatschappelijke hervormingen, enzovoort. Maar, zoals ik eerder opmerkte, het is opvallend hoe lang het duurt voordat van de — kennelijk vaak premature — differentiëring en specialisering op velerlei terrein iets beklijft.

De voortdurend op het buitenland gerichte blik, de vele pogingen om in Nederland soortgelijke gespecialiseerde tijdschriften in stand te houden als elders, het permanent "aftasten van de marktmogelijkheden hiertoe—het kunnen even zovele indicaties zijn voor het bestaan van sterke 'Verlichte' tendensen in Nederland. Maar de tijdgenoten waren weinig geneigd de kleinschaligheid van het taalgebied als belangrijke oorzaak van de situatie op de tijdschriftenmarkt te beschouwen. Daardoor leverden de vele mislukte pogingen tot bestrijding van het vermeende 'verval' met behulp van nieuwe tijdschriften, voor de tijdgenoot juist een bevestiging van het vervalsdenken op. Het verval, zo luidde de cirkelredenering al snel, was reeds zover voortgeschreden dat ook de meest nobele, moedige en ijverige pogingen om het te bestrijden wel moesten falen.

Conclusies

De keer terug naar de eerder gehanteerde metaforen van 'spiegel' en 'motor'. Wat was de rol van het tijdschrift als spiegel van de Nederlandse Verlichting? In het bovenstaande heb ik aannemelijk willen maken dat de inhoud van de Nederlandse tijdschriften in de periode 1770-1830 vaak geen adequaat beeld zal geven van de feitelijke stand van zaken. Bepaalde ontwikkelingen op wetenschappelijk en cultureel gebied konden in de Nederlandse tijdschriften niet — of slechts op een zeer algemeen, 'populair-wetenschappelijk' niveau — aan bod komen.

Dit hoeft op zichzelf dus geenszins te betekenen dat er in Nederland relatief minder belangstellende deelnemers van niveau waren dan elders. Het gaat hier veeleer om het absolute aantal belangstellenden (zowel qua leespubliek als qua 'schrijfpubliek'); dit was in veel gevallen te gering om een permanent tijdschriftforum voor de ontwikkelingen in kwestie te creëren. Een complicerende factor hierbij was bovendien, dat juist de kosmopolitische traditie van de Nederlander de noodzaak van Nederlandstalige tijdschriften voor werkelijk geïnteresseerde deskundigen minder groot maakte; zij konden gemakkelijk kennismaken van buitenlandse bladen op hun terrein. Ook hier weer zien we het verschijnsel dat het ene aspect van 'Verlichting' (het kosmopolitisme) in Nederland het andere aspect (de ontwikkeling van een eigen, nationale cultuur en wetenschap) belemmerde.

Wie de late oprichtingsdata en de geringe kwaliteit van de eerste stabiele, gespecialiseerde bladen op velerlei gebied in Nederland vergelijkt met de situatie in Duitsland, is inderdaad geneigd tot de gedachte dat in Nederland alles vijftig jaar later gebeurde. Maar vaak kunnen we tegenover de late specialisering op een bepaald gebied het gegeven stellen dat er juist al in een zeer vroeg stadium aandacht aan het onderwerp in kwestie wordt geschonken op het 'populair-wetenschappelijke' niveau. Bovendien zien we dat vaak al in een zeer vroeg stadium de eerste pogingen worden gedaan een gespecialiseerd tijdschrift in stand te houden. Maar na diverse mislukte pogingen blijft het begrijpelijkerwijs vaak lange tijd stil.

Telkens weer zien we dus een discontinue ontwikkeling, die op zichzelf meer zegt over de afzetmogelijkheden in een kleiner taalgebied dan over de aard van het Verlichtingsdenken in Nederland. De controverses over het karakter van de Nederlandse Verlichting, die ik in het begin van dit artikel schetste, zijn mogelijk mede te verklaren uit dergelijke kleinschaligheidsfenomenen. Afhankelijk van de verschijnselen die men in zijn definitie van de Verlichting wil betrekken, kan men soms met evenveel recht beweren dat Nederland op een bepaald terrein 'vooropliep', als dat de Nederlanders verbazend traag reageerden.

Naar mijn idee moeten we dus de mogelijkheid openhouden dat bepaalde, vaak genoemde kenmerken van de Nederlandse Verlichting, zoals men die afleidt uit de inhoud van tijdschriften, mede te interpreteren zijn als kenmerken van de situatie waarin het Nederlandse tijdschrift zelf in deze periode verkeerde.

De voorkeur voor praktische theologie in plaats van fundamentele filosofie is enerzijds natuurlijk de reflectie van een lange intellectuele traditie. Maar anderzijds kan deze voorkeur ook het pendant vormen van een situatie waarin het tijdschrift een zaak 'van en voor amateurs' is. Predikanten zijn wellicht door opleiding, beroep en vrije tijd in Nederland de meest aangewezen 'amateurs' die tijdschriften vrijwillig en gratis van bijdragen kunnen voorzien. Maar van hen valt in het algemeen niet de meest diepgravend-Kantiaanse filosofie of radicaal-revolutionaire ideologie te verwachten. De veelgeroemde vaderlandse tolerantie berust evenzeer op een lange traditie. Maar aan de andere kant komt die tolerantie ook bijzonder goed van pas wanneer men een tijdschrift wil laten overleven. Bij een kleine tijdschriftenmarkt leidt immers elke versplintering binnen de doelgroep al gauw tot een fataal tekort aan potentiële 'ondersteuners' in de zin van abonnees of vrijwillige auteurs.

Ook het gebrek aan wetenschappelijke tijdschriftdiscussie op hoog niveau en de telkens langdurige afwezigheid van radicale tijdschriftdebatten op politiek, godsdienstig en filosofisch terrein, geven op zichzelf genomen geen volledig uitsluitel over de stand van de Verlichting in Nederland. Er bestond in Nederland wel degelijk een Van Marum, die op het hoogste niveau deelnam aan de internationale ontwikkelingen op natuurwetenschappelijk terrein²⁹. Er vonden wel degelijk heftige, radicale discussies plaats op politiek gebied. Zodra men mogelijkheden tot exploitatie zag, in de patriottentijd, schoten de politieke tijdschriften dan ook als paddestoelen uit de grond³⁰. En er waren wel degelijk radicale debatten op religieus, filosofisch en levensbeschouwelijk terrein³¹. De kring van Kantianen en vrijmetselaars rond Kinker en Van Hemert bijvoorbeeld, ging het radicale debat niet uit de weg. Hier wist men zelfs enige tijd eigen tijdschriften in stand te houden³². Ook *Bilderdijk* en de zijnen zagen er niet tegenop om hun mening te laten horen. Maar op al deze fronten zien we telkens weer dat openbare, voortgaande discussies al betrekkelijk snel verzanden of incidenteel worden.

Illustratief zijn de merkwaardige lotgevallen van het politieke tijdschrift in Nederland. Zoals bekend verschenen er in de jaren van de patriottische revoluties tientallen politieke tijdschriften. Het verdwijnen daarvan wordt vaak verklaard uit repressie en censuur. En ongetwijfeld waren dit zeer reële factoren. Maar het is opmerkelijk dat de meeste politieke bladen een zeer kortstondig leven leidden; ze waren al verdwenen voordat een repressie door de overwinnende partij kon inzetten. Bovendien was ook aan de tijdschriften der overwinnende partijen meestal geen lang leven beschoren. Daar komt bij dat er in het decennium na het vertrek van de Fransen bijzonder weinig te bespeuren is van een massale heropleving der politieke bladen, terwijl dit tijdperk toch niet wordt gekenmerkt door een extreem repressief regime.

De politieke bladen uit de patriottentijd zijn wel beschouwd als een belangrijke 'samenbindende' factor binnen de verschillende partijen. In hoeverre ze dat inderdaad waren, is nog enigszins dubieus. De meeste politieke tijdschriften hadden waarschijnlijk een te korte levensduur om een rol van grote betekenis te kunnen spelen. Het politieke tijdschrift is in zekere zin een vorm van specialisering; als zodanig vormde het in de kleine Nederlandse tijdschriftenmarkt van deze periode een bedreigde soort.

Nog afgezien daarvan is het echter van belang te bedenken dat politisering, gezien vanuit de tijdschriftenmarkt als totaliteit, juist een ontbindende factor was. De

29 Zie Mijnhardt, 'Veertig jaar cultuurbevordering', voor een interessante analyse van de problemen waarmee Van Marum werd geconfronteerd. Ten dele gaat het hier mijns inziens om soortgelijke 'kleinschaligheidsproblemen' als die ik hier beschrijf.

30 Van Sas, 'Drukpers', Vergelijk H. de Lange, 'De politieke actie van een bewuste publieke opinie', *De Gids*, CXXXIV (1971) 505-515 en 'De politieke pers in de bataafse revolutie, enkele analytische hypothesen', *Economisch en sociaal-historisch jaarboek*, XXXV (1971) 81-93.

31 Zie bijvoorbeeld de eerder aangehaalde publikaties van M. C. Jacob en A. J. Hanou.

32 Met name het *Magazyn voor de critische wijsbegeerte en de geschiedenis van dezelve* (1799-1803) en het meer populaire *Lektuur bij het ontbijt en de thétafel*. In beide bladen had Paulus van Hemert een groot aandeel. Daarnaast vinden we Kinker en de zijnen ook in tal van satirische tijdschriften. Maar juist de verscheidenheid aan tijdschriftinitiatieven geeft mijns inziens aan hoe moeilijk het was een permanent forum voor hun 'beweging' te creëren.

politisering verdeelde het potentiële publiek voor tijdschriften in segmenten die kleiner werden naarmate de factievorming verder om zich heen greep. En wat misschien nog belangrijker was: niet alleen sommige abonnees konden afhaken omdat ze tot een 'tegenpartij' waren gaan behoren, maar ook sommige van de zo schaarse recensenten en andere belangeloze 'mede-helpers' van niveau. De radicale discussie moest daarom telkens na korte tijd weer uitwijken naar pamfletten of naar sterk persoonsgebonden, satirische tijdschriften, die even snel verdwijnen als ze verschenen zijn.

De politieke tijdschriften, als specialisering, konden slechts floreren in crisistijden, wanneer de behoefte aan nieuws en commentaar op de actuele gebeurtenissen tijdelijk in extreme mate toenam. Zodra de druk van de ketel was, verdwenen ze weer³³. Naar mijn idee is de late terugkeer van de politieke bladen, rond 1830, dan ook allereerst te zien als uiting van het verschijnsel dat een enigszins vergaande, permanente specialisering — in welke vorm dan ook — pas nu mogelijk begon te worden.

Nog lange tijd zijn de algemeen-culturele bladen vrijwel de enige met reële overlevingskansen op langere termijn. In deze bladen dringen de wetenschappelijke ontwikkelingen vaak slechts door in gepopulariseerde, sterk afgevlakte vorm: het mag niet al te moeilijk worden voor de algemene lezer of voor de lezers uit andere professies. Politieke en religieuze strijdpunten worden hier vermeden of eveneens in sterk afgevlakte vorm gepresenteerd. Ruzie is immers niet slechts om redenen van 'Verlichte' tolerantie ongewenst. Van belang is ook dat partijdigheid en conflicten kunnen leiden tot ontbinding van het potentiële lees- en schrijfpubliek.

Wanneer het gaat om het tijdschrift als spiegel van de Verlichting moeten we dus rekening houden met een flinke mate van discrepantie tussen de inhoud van de Verlichtingstijdschriften en de inhoud van het Verlichtingsdenken en de Verlichtingscultuur in Nederland. Wanneer er nog tot ver na 1800 geen stabiel tijdschrift is voor jeugdigen, geen muziektijdschrift, geen natuurkundig en geen politiek tijdschrift, hoeft dit niet te betekenen dat er in Nederland verhoudingsgewijs minder lezende jongeren, minder muziekliefhebbers, minder natuurwetenschappelijk of politiek geïnteresseerden waren dan elders.

Maar deze observatie betreft slechts de ene kant van het tijdschrift, die van de 'spiegel'. Wanneer we de rol van het tijdschrift als potentiële 'motor' achter nieuwe ontwikkelingen bezien, ontkomen we toch moeilijk aan de indruk dat ook hier de kleinschaligheid van de tijdschriftenmarkt een zekere tol heeft geëist. Doordat er in Nederland geringere mogelijkheden dan elders waren om nieuwe tijdschriften in stand te houden, als motor achter nieuwe ontwikkelingen, werden dergelijke ontwikkelingen vaak vertraagd of in de kiem gesmoord. Door de afwezigheid van bepaalde typen nieuwe bladen konden de bestaande tijdschriften vervolgens hun rol als spiegel alsnog waarmaken, maar dan op indirecte wijze: naarmate de achttiende eeuw voortschreed, begon de Nederlandse Verlichting soms verbazend veel op haar eigen tijdschriften te lijken.

In overeenstemming met een meer algemene aanpassing van de nationale ideologie

33 Zie hierover Johannes, *De barometer van de smaak*, hoofdstuk 10.

aan kleinschaligheidsfenomenen, begonnen ook de tijdschriften rond 1800 soms van de nood een deugd te maken: een tekort aan wetenschappelijke theorievorming werd omgewaardeerd als afkeer van systeemdwang; een afwezigheid van fundamentele debatten werd tot prijzenswaardige pluriformiteit en tolerantie benoemd; een weinig diepgravend encyclopédisme werd beschouwd als een verheugende neiging tot algemene vorming en cultuurspreiding.

En inderdaad, ook dat waren loffelijke, 'Verlichte' eigenschappen. Toch waren ze niet voor iedereen voldoende. Op gezette tijden stond er iemand op die uitriep dat het beter kon. Soms kon het inderdaad beter. Maar niet onbeperkt. De kleinschaligheid van het Nederlandse taalgebied stelde grenzen aan aard en tempo van de ontwikkeling der culturele infrastructuur. En die culturele infrastructuur stelde op haar beurt grenzen aan de inhoud van de cultuur zelf. Maar tot op de dag van vandaag kost het enige moeite te erkennen dat wij rond 1800 niet langer waren 'wat wij geweest zijn' — en dat dit geen schande is.

Vormen van politiek. Veranderingen van de openbaarheid in Nederland 1848-1900

IDO DE HAAN en HENK TE VELDE

Sinds jaar en dag trekken vooral twee aspecten van de Nederlandse politiek na 1848 de aandacht van onderzoekers. Ten eerste is er belangstelling voor wat formeel als politiek geldt, vooral het parlementaire werk en de daaraan verbonden wetgeving, discussie en groepsvorming. Aanvankelijk hielden vooral liberale juristen (zoals Van Weideren Rengers en later Oud) zich bezig met deze zijde van de politieke geschiedenis; in de laatste decennia ontstonden op dit terrein verscheidene onderzoeks- en documentatiecentra. Ten tweede bestudeerden confessionelen en socialisten de politiek als instrument van emancipatie. Met een ander perspectief en andere accenten zet het verzuilingsonderzoek deze onderzoekstraditie voort. Daarin gaat het meestal om de wijze waarop de verzuiling een antwoord op maatschappelijke modernisering of een bedding daarvoor bood. Politiek is dan afspiegeling van verzuiling of emancipatie².

Beide vormen van onderzoek hebben hun grote verdiensten en vormen een onmisbaar uitgangspunt voor alle verdere studie. Toch bestaat al meer dan tien jaar behoefte aan vernieuwing en is de aandrang daartoe de laatste jaren sterker geworden³. In dit verband valt vaak de term 'politieke cultuur'. De omschrijving van het object van de studie van politieke cultuur munt tot dusver niet uit door helderheid en het is waarschijnlijk beter voorlopig de belangstelling ervoor te nemen voor wat ze is: een poging politieke geschiedenis uit te breiden door naast parlement, partij, pers en idee ook stijl en mentaliteit in de beschouwing te betrekken. Als zodanig duidt ze op een verschuiving in de benadering van de politieke geschiedenis. Als we politiek noch beschouwen als een vanzelfsprekende overlegpraktijk in formele organen, noch als een automatische afspiegeling van maatschappelijke ontwikkelingen, dan moeten we ons weer gaan bezinnen op de vraag wat 'politiek' inhield in de negentiende eeuw.

Het al weer enkele decennia oude werk van John Vincent, *The formation of the British Liberal Party 1857-1868* is een goed antwoord op deze vraag. Vincent beschrijft niet alleen de parlementaire situatie, maar ook de buitenparlementaire politiek, de groei van een nieuwe pers, de typen van politiek leiderschap, de verhouding tussen leider en achterban en de verhouding tussen lokale en nationale politiek⁴. Hij beschrijft de

1 Voor hun uitgebreide commentaar op een eerdere versie willen we vooral prof. dr. Coen Tamse, drs. Stefan Dudink, prof. dr. Piet de Rooy en prof. dr. Siep Stuurman danken.

2 Men zie voor het eerste onder meer het opstel van Bosnians in P. Luykx en N. Bootsma, ed., *De laatste tijd. Geschiedschrijving over Nederland in de 20e eeuw* (Utrecht, 1987) en voor het tweede de betreffende opstellen aldaar (als ook de inleiding van Luykx) en die van Ten Have en Blaas in: W. W. Mijnhardt, ed., *Kantelend geschiedbeeld. Nederlandse historiografie sinds 1945* (Utrecht, 1983).

3 Vergelijk de rede van P. de Rooy, *Geen ideaal dat ons toelacht?* (Amsterdam, 1994).

4 Oorspronkelijk 1966; hier gebruikte tweede editie (Hassocks-Londen, 1976). De problematiek van Vincent werd opnieuw besproken in E. F. Biagini, *Liberty, retrenchment and reform. Popular liberalism in the age of Gladstone, 1860-1880* (Cambridge etc., 1992).